

УДК 130.2:159. 923:1:316.3

Михайло Мовчан

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТРАХУ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті розглянуто страх як важливий екзистенціаль буття людини; здійснено аналіз дефініцій та інтерпретацій цього феномена, а також зроблено власне визначення страху.

Ключові слова: страх, стан, емоція, відчуття, почуття, переживання, невротичний і реальний страх.

Movchan M. Determinations and interpretations of fear: philosophical-anthropological discourse

In the article fear is considered as important екзистенціаль existence of man; the analysis of definitions and interpretations of this phenomenon is carried out, and also own determination of fear is done.

Key words: fear, state, emotion, feeling, sense, experiencing, neurotic and real fear.

Мовчан М. Определения и интерпретации страха: философско-антропологический дискурс

В статье рассмотрен страх как важный экзистенциал существования человека; осуществлен анализ дефиниций и интерпретаций этого феномена, а также сделано собственное определение страха.

Ключевые слова: страх, состояние, эмоция, ощущение, чувство, переживание, невротический и реальный страх.

Дослідження страху як важливої складової буття людини стає особливо актуальним у перехідний період розвитку українського суспільства, коли в країні постійно існує криза влади та слабка захищеність населення від негативних явищ. Це, своєю чергою, породило у багатьох тривоги і страхи за своє майбутнє і майбутнє своїх дітей, підвищило інтенсивність відчуття страху, яке отримало глобальний характер. Означена нами проблема з давніх-давен хвилювала людство, тому вона є цікавою і дуже важливою для філософського осмислення.

Існування страху в нашій країні тривалий час замовчувалося або ж цілком заперечувалося. Тут важливо підкреслити, що в СРСР (куди до 1991 року входила й Україна) ідеологи соціалізму і комунізму лукавили, коли повідомляли про те, що радянські люди – найсвідоміші люди у світі і їм не потрібно звертати увагу на різні витівки капіталістів, а також говорили про те, що проблема страху властива лише західним буржуазним країнам. На Заході, мовляв, панує культ індивідуалізму й насильства, а в Радянському Союзі переважає дух колективізму та взаємодопомоги, тому і неможливим є таке відчуття, як страх. Варто згадати відомого радянського письменника *В. Каверіна*, автора знаменитих «Двох капітанів» (книги й однойменного фільму (що були надзвичайно популярними в 70-х-80-х роках ХХ ст.), який у передмові книги своїх спогадів «Епілог» (а розпочав він роботу над цією книгою на початку 70-х років, у роки так званого «брежнєвського застою») писав: «Панівним відчуттям, яке ставило нездоланні перешкоди розвитку й економіки, і культури, був страх. Правда, це було зовсім не те почуття, яке ми переживали в тридцятих-сорокових роках, коли страх був тісно пов'язаний з арештом, тортурами, розстрілом, смертельною небезпекою у всіх її проявах. Але це був стійкий страх, який немовби гордився своєю стабільністю, що стискав у своїй велетенській лапі будь-яку нову думку, будь-яку, навіть боязливу спробу щось змінити. Це був страх, що зупиняв руку письменника, пензель художника, відкриття винахідника, пропозицію економіста» [1, с. 5]. Лише з кінця 80-х років ХХ століття на теренах СРСР з'явилися перші невеликі дослідження феномена страху, а з 90-х років ХХ століття, коли Радянський Союз перестав існувати і на світову арену вийшла нова незалежна держава Україна, постають розвідки з цієї проблеми на різних рівнях.

Проблеми страху порушували або досліджували західні, *російські та вітчизняні філософи, психологи, соціологи, культурологи, історики, медики, письменники* Д. Айке, М. Бахтін, М. Бердяєв, І. Бичко, Є. Боровой, В. Вундт, А. Гагарін, Й. Гейзінга, Л. Горохова, Ж. Делюмо, В. Джеймс, М. Еліаде, К. Ізард, А. Камю, А. Кемпінські, С. К'еркегор, Г. Лебон, Л. Леві-Брюль, Ж. Лефевр, О. Логінова, Б. Маліновський, Р. Мей, С. Московічі, Дж. і Л. Палмер, О. Ранк, Я. Рейковський, Ф. Ріман, М. Савіна, Ж.-П. Сартр, Е. Тайлор, П. Тілліх, О. Туренко, К. Юнг, М. Хайдеггер, К. Хорні, Л. Февр, Дж. Фрезер, З. Фрейд, О. Фролова, Е. Фромм, Н. Хамітов, Л. Шестов, І. Ялом, К. Ясперс та ін. Але потрібно зазначити, що у

вітчизняній філософській думці та в суміжних дисциплінах проблема страху ще залишається маловивченою. Сьогодні на особливу увагу заслуговують питання щодо визначення та інтерпретації цього екзистенціалу.

Тому метою цієї статті є аналіз визначення та інтерпретації означеного феномена, а також авторська дефініція страху, як феномена буття людини.

В американського вченого *К. Ізарда* страх – це емоція, яка складається із «певних і цілком специфічних фізіологічних змін, експресивної поведінки і специфічного переживання, що бере початок з очікування загрози чи небезпеки» [2, с. 293]. Про страх багато людей думають з жахом. К. Ізард проводив дослідження, в якому вивчалось відношення представників різних країн (США, Англії, Німеччини, Швеції, Франції, Греції і Японії) до різноманітних емоцій. Більшість опитаних, відповідаючи на питання «Якої емоції ви найбільше боїтеся?», назвали емоцію страху.

Д. Айке говорить: «Страх, як відомо кожному із власного досвіду, це неприємне емоційне переживання, коли людина тією або іншою мірою усвідомлює, що їй загрожує небезпека» [3, с. 44]. У визначенні вченого видно певну розпливчастість формулювання. Під страхом, «виходячи з його «тією або іншою мірою», може розумітися і тривожність» [4, с. 16].

Засновник психоаналізу *З. Фрейд* у своїй лекції «Страх» говорить про невротичний і реальний страх. Не потрібно, на думку вченого, вживати слова «нервовий» і «боязливий» одне замість іншого бо вони не означають одне й те саме. «Є боязливі люди, але зовсім не нервові, і є нервові, що страждають багатьма симптомами, в яких нема схильності до страху» [5, с. 131]. Про страх можна розмірковувати, взагалі не згадуючи нервовості. Таким чином, на противагу невротичному страху *З. Фрейд* вводить поняття «реальний страх», зауважуючи при цьому, що реальний страх є для нас чимось раціональним і зрозумілим. Це – «реакція на сприйняття зовнішньої небезпеки, тобто очікуваного пошкодження, пов'язаного з рефлексом втечі, і його (страх – прим. М. М.) можна розглядати як вираження інстинкту самозбереження» [5, с. 132].

Індійський мислитель *Д. Крішнамурті* визначає страх, як «процес розуму в боротьбі становлення; це невпевненість у пошуках надійності. Страх може існувати тільки щодо чогось; він не може існувати сам по собі, відірваний від всього» [6, с. 100]. Філософ підкреслює, що абстрактного страху не може бути. «Як абстракт-

ція, страх – це лише слово. Є страх перед відомим чи невідомим, перед тим, що людина зробила, або що може зробити; страх перед минулим чи майбутнім. Відношення між тим, що людина є, і тим, чим вона бажає бути, породжує страх. Страх виникає тоді, коли те, що індивід є, він витлумачує в термінах заохочення і покарання. Він приходить разом з відповідальністю і бажанням від неї позбавитись. Існує страх, породжений контрастом між стражданням і задоволенням. Страх є в конфлікті протилежностей тощо» [6, с. 100]. Д. Крішнамурті говорить, що «розум створює страх; і коли він цей страх аналізує, щоб вияснити його причину і позбавитися від страху, він лише ще більше себе ізолює і цим збільшує страх. Коли людина здійснює аналіз, стаючи проти сум'яття, вона збільшує силу опору; а опір сум'яттю лише посилює страх перед ним, який перешкоджає свободі» [6, с. 100-101].

Німецький дослідник страху *Ф. Ріман* наголошує, що «кожна людина має свою індивідуальну форму страху, яка також відноситься до способу життя людини, так як і властива тільки їй форма любові та її власна, індивідуальна невідворотність смерті» [7, с. 14]. Страх, вважає він, «індивідуальний і відображає особистісну специфіку кожної людини, він має місце при всіх суспільних укладах. Наш страх пов'язаний з нашими індивідуальними умовами життя, нашою схильністю і нашим оточенням, він має свою історію розвитку і починається з моменту початку нашого розвитку (тобто народжується разом з нами)» [7, с. 14]. Якщо розглядати страх «без страху» (за *Ф. Ріманом*), то виникає враження, що він має «подвійний аспект: з одного боку, страх активізує нас, а з іншого – паралізує» [7, с. 14]. Страх *Ф. Ріман* визначає як «сигнал попередження про небезпеку, що в однаковій мірі вміщує пропозицію, тобто імпульс до подолання цієї небезпеки» [7, с. 14].

І. Вагін розглядає страх як «неприємне відчуття, що тисне на людину, обмежує її свободу, змушує бути жертвою обставин» [8, с. 1]. Страх у нього – не що інше, як стан малої смерті. Близьким до *І. Вагіна* *В. Позняков*, що пов'язує цей феномен з «чеканням чогось неприємного» [9, с. 5] (визначеного неприємного), спрямованого на предмет. Але він вважає страх ще й «інстинктом самозбереження» [9, с. 6], який може оберігати людину від будь-якої небезпеки, спрямованої на руйнацію її благополуччя.

Л. Львова поділяє визначення страху у «Великій радянській енциклопедії», де страх – це «негативна емоція в ситуації реальної чи уявної небезпеки» [10, с. 1]. Дослідниця виділяє інстинктивний

(вроджений) і набутий страх. «Інстинктивний передається «спадково» із покоління в покоління і виникає при реальній чи уявній небезпеці (однакова реакція на хижака і на тінь, що нагадує цього хижака), а набутий страх ґрунтується на попередньому досвіді – чи то загрозлива ситуація, створена штучно, чи життєві обставини, що мали місце в минулому (боязнь автомобіля у людини, що пережила аварію)» [10, с. 1].

На страхові як нормальній реакції, такій самій як радість, любов, печаль..., акцентує увагу *Н. Кухіна*. Страх, вважає вона, «захищає нас від того, щоб ми не попадали в ситуацію, де існує небезпека втратити своє життя» [11, с. 1].

Російський науковець *В. Бакиутів* визначає страх як «єдність двох його складових – як біологічну емоцію і як соціальне почуття» [12]. Таким чином, виділяються дві складові страху – природна і соціальна. Природна складова сформувалась у ході філогенезу людського роду. Вона генетично запрограмована і пов'язана з небезпеками, що несуть загрозу людині як біологічному організму. Соціальна складова «сформувалась в ході соціокультурної еволюції людства і пов'язана з небезпеками, що загрожують людині як особистості» [13, с. 17-18].

О. Логінова – фахівець, що досліджує соціально-філософські аспекти страху в російській релігійній філософії кінця XIX – першої половини XX століття, страх пов'язує з небезпекою. Вона підкреслює, що у найбільш загальному сенсі «страх – це боязнь чи емоція, яка виникає при наявності в навколишньому середовищі якоїсь загрози» [14, с. 74].

Українські вчені *М. Кашуба*, *В. Єлагін*, *П. Шевчук*, *Т. Панфілова* підкреслюють, що страх є «стражданням, тяжким емоційним станом, пов'язаним з відчуттям безсилля, беззахисності перед небезпекою» [15, с. 1]. Вони вбачають у ньому захисну реакцію живого організму на небезпеку. Це своєрідний сигнал тривоги, що став самостійним явищем. Ці науковці виділяють інтенсивність страху – боязнь, переляк, жах. На їхню думку, «постійний страх може перерости в невроз і заважати індивіду нормально жити» [15, с. 1].

С. Максименко і *В. Андрієвська* говорять про страх, як «емоційний стан, що виникає в ситуаціях дійсної чи уявної загрози життю й благополуччю людини...») [16, с. 49]. Загроза, що викликає страх, на їх думку, може бути як фізичною, так і психологічною. Страх ґрунтується на інстинкті самозбереження і з'являється під впливом процесів і подій, які становлять небезпеку для людини як

біологічної істоти (запаморочення, задуха, раптова втрата рівноваги, падіння, агресивна поведінка тварин тощо), а також – істоти соціальної (моральне покарання, осуд, ізоляція, глум, ураження почуття гідності, зниження власного статусу в колективі і т. ін.).

Для *Ю. Шадського* та *В. Пічі* означений феномен – «найбільш біологічно обумовлена емоція, як відображення потреби уникнути небезпеки, в основі якої лежить пасивно чи активно захисний рефлекс, що визначає астеничний або стеничний його прояви» [17, с. 206]. Вчені виокремлюють форми страху – побоювання, переляк, тривожне очікування, паніка; роблять певні акценти на стеничному страху («насолада страхом»).

В. Шапар, *В. Олефир*, *А. Куфлієвський* та їх колеги виділяють три основні види страху: 1) страх реальний, 2) страх невротичний та 3) страх совісті. Страх у їхньому розумінні – «емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело справжньої чи уявної небезпеки» [18, с. 528]. Залежно від характеру загрози інтенсивність і специфіка переживання страху варіюють у досить широкому діапазоні відтінків: побоювання, острах, переляк, жак.

Як емоцію, що виникає внаслідок реальної або уявної небезпеки, яка загрожує життю істоти, особистості або цінностям (ідеалам, цілям та ін.), що їх захищає особистість, розглядає страх *Є. Мулярчук* [19, с. 610].

Страх для українських філософів *Н. Хамітова* і *С. Крилової* – це «екзистенційна ситуація (екзистенціал), в якій людина переживає небезпеку, що загрожує її існуванню» [20, с. 192]. На його думку, страху протистоїть усвідомлення. «Усвідомлення – це приручення страху, спроба зрозуміти його причини. Усвідомлення та пізнання буденності приводять людину до ілюзії оволодіння страхом. Виникає відчуття, що, пізнавши систему родових заборон, людина рятується від страху» [20, с. 192]. Але страх, вважає *Н. Хамітов*, «залишається, тому що в ньому закладений не тільки зовнішній, а й внутрішній зміст. Залишається страх самого себе, вічна непізнаність себе. Страх – це переживання своїх меж, які можна перебороти, але в яких можна і залишитися назавжди» [20, с. 192]. А ще цей вчений розрізняє чоловічий і жіночий страх. На перший погляд немовби чоловіча і жіноча форми страху єдині за змістом і різні за формою прояву. Однак «більш глибоке міркування приводить нас до того, що чоловічий і жіночий страх сутнісно різні. Чоловік менше, ніж жінка, боїться бути скомпрометованим перед

родом, його страх – це страх утратити себе, свою мужність. Жінка, з одного боку, більше боїться соціального середовища, його думки про себе, а з іншого, – часто вона відчуває страх не за себе, а за інших – коханих і дітей» [20, с. 192-193].

Ю. Волков і В. Полікарпов вважають, що страх є емоційним переживанням, яке «виникає в ситуаціях загрози фізичному чи соціальному існуванню людини і спрямоване на джерело реальної чи уявної небезпеки: страх перед смертю, перед небуттям, страх безглуздо прожити життя, страх втратити шанс у конкуренції за процвітання, страх перед різними хворобами і небезпеками тощо» [21, с. 402]. Ці науковці зауважують, що страх може носити як конструктивний, так і деструктивний характер. Це залежить як «від соціокультурних умов, так і від самої людини, її орієнтації на ту чи іншу систему цінностей, її волі і цілеспрямованості. Страх має природу, подібну до фізичного болю, яка подає сигнал про неполадки в організмі» [21, с. 402]. На їхню думку, «людина без страху, подібна до каліки, що не відчуває болю: він втрачає можливість помічати небезпеки, і тому стає безсилим перед ними, тобто страх виконує захисну функцію» [21, с. 402].

Деякі вчені взагалі не дають визначення страху, хоч, на нашу думку, і мали б це робити (наприклад, Є. Некрасов, у енциклопедичному словнику з філософії (2004) лише обмежується констатацією, що страх є «одним із основних видів людського ставлення до світу» [22, с. 827]). Цим, напевно, вони говорять про надзвичайну складність точного і змістовного визначення цього феномена.

Враховуючи результати новітніх досліджень за кордоном і в нашій країні, ми даємо *власне визначення страху*: це стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, що зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному чи соціальному існуванню і благополуччю людини, забезпечуючи при цьому, на певний час, самозбереження індивіда.

Страх – феномен людства який існує стільки, скільки люди пам'ятають себе. Він є реальністю нашого життя. Людина може переживати страх в різних ситуаціях, але «всі ці ситуації мають одну загальну рису. Вони відчуваються, сприймаються людиною як ситуації, в яких під загрозу поставлено її спокій чи безпека» [2, с. 292]. Надія на можливість прожити без страху завжди була і є ілюзією; він властивий для людського буття і є «відображенням нашої залежності та нашого знання про неминучість смерті» [7, с. 11–12]. Раз і назавжди правильного визначення страху, яке б претендувало

на абсолютну істину, сьогодні не існує. Це говорить про те, що означений нами екзистенціал містить у собі багато таємниць.

Література:

1. Каверин В. Эпилог: мемуары / В.Каверин. – М. : «Аграф», 1997. – 560 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
3. Айке Д. Страх / Д. Айке // Тревога и тревожность / сост. и общая редакция В. М. Астапова. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
4. Фролова О. С. Феномен страха в культуре : дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01 / О. С. Фролова. – Ростов-на-Дону, 2006. – 133 с.
5. Фрейд З. Сновидения. Сексуальная жизнь человека. Избранные лекции / З. Фрейд. – Алма-Ата : Наука, 1990. – 194 с.
6. Кришнамурти Д. Страх / Джидду Кришнамурти // Проблемы жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/krich04/txt101.htm>.
7. Риман Ф. Основные формы страха / Ф. Риман ; [пер. с нем. Э. Л. Гушанского]. – М. : Алетейя, 1998. – 336 с.
8. Вагин И. Заяц, стань тигром! / И. Вагин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psiho.org.com.ua/zayactiger/zayactiger0102.htm>.
9. Поздняков В. А. Фобии. Всё о страхе и о страхах / В. А. Поздняков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://heatpsy.narod.ru/05/alarm.html>.
10. Львова Л. В. Лекарство от страха / Л. В. Львова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.provisor.com.ua/archive/2006/N3/art_11.htm.
11. Кухина Н. Тревога и страх / Н. Кухина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.firsthealthgallery.com/illnessCtalog/Index.php?ArtID=124>.
12. Бакшуттов В. К. Философия чувств: информационная концепция / В. К. Бакшуттов. – Екатеринбург : Уро РАН, 1996. – 492 с.
13. Боровой Е. М. Страх и социальное бытие человека : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Е. М. Боровой. – Новосибирск, 2006. – 181 с.
14. Логинова Е. Г. Страх как социальный феномен в русской религиозной философии конца XIX – первой половины XX вв. : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Е. Г. Логинова. – Чита, 2007. – 160 с.
15. Кашуба М. Екзистенційні проблеми сучасної людини / М. Кашуба, П. Шевчук, Т. Панфілова, В. Єлагін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://center.uct.ua/distants/courses/pu01/htm/p13_02.htm.
16. Психологічний довідник вчителя (О-Я) / за заг. ред. С. Максименка, В. Андрієвської // Психологічна газета. – № 5-6. – Березень. – 2004. – С. 49–50.

17. Шадських Ю.Г. Психологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття / Ю.Г.Шадських, В.М.Піча. – Львів: «Магнолія 2006», 2008. – 276 с.

18. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / Авт. кол. Шапар В.Б., Олефир В.О., Куфлієвський А.С. та ін. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.

19. Мулярчук Є. Страх / Є.Мулярчук // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

20. Хамітов Н. Страх / Н.Хамітов, С.Крилова // Філософський словник. Людина і світ. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.

21. Волков Ю.Г. Страх / Ю.Г.Волков, Е.С.Поликарпов // Человек: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 2000. – 520 с.

22. Некрасов Е.Н. Страх / Е.Н.Некрасов // Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А.Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.

Рецензент** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки і торгівлі **С. М. Варв'янський